
Örjan Simonson

När posten höll tempot i medielandskapet: Postväsendet kring sekelskiftet 1700

Han redan är långt borta / Liksom en skjuten pil / Ännu i natt han hinner / Väl
några goda mil. / Ej ro, ej rast, ej vila, / Så heter hans paroll / Och efter honom
stupat / En häst för varje håll.

— CARL SNOILSKY, ”Stenbocks kurir” (1886)

DEN UNGE KORNETTEN spränger häst efter häst när han skyndar fram mot Stockholm med bud om segern vid Helsingborg. Han lämnar den sista död efter sig vid slussen i Stockholm och vacklar in till hovet och den spänt väntande änkedrottning Hedvig Eleonora i Wrangelska palatset. I sin ”Stenbocks kurir” frammanar Carl Snoilsky budbärandets dramatiska nerv och jämför till slut ritten med fältherrens hjältebragd vid slaget: ”En sådan ritt ej heller / i mannaminne gjorts”.¹

Magnus Stenbock sände verkligen en kurir för att meddela sin seger vid Helsingborg den 28 februari 1710. Han red emellertid inte utan åkte med det reguljära skjutsväsendet, för vilket han enligt god förvaltningssed lämnade in kvitton på sina utlägg till Kammaren i Stockholm. Kuriren hette Henrik Hammarberg och avslutade drygt fyra decennier senare sin karriär som president i Svea hovrätt. Vid det danska infallet i Skåne hösten 1709 hade han tillfälligt avbrutit sina göromål i civilförvaltningen för att verka som Stenbocks adjutant.² Ett och ett halvt år senare valde Stenbock istället Postverkets brevbefordran. Det går att se i

ett så kallat postpass som följde med försändelsen och som ovanligt nog överlevt i Överpostdirektörens arkiv på Riksarkivet. I postpassen noterades dagen och stunden för postens ankomst till och avgång från postkontoren på vägen. Den extra ordinarie post som avsändes från Malmö klockan fyra på eftermiddagen den 15 augusti 1711 kom till Stockholms postkontor 89 timmar och 30 minuter senare, vilket betyder en genomsnittshastighet på 7,1 kilometer per timme. Det låter inte så mycket, men det är till och med en något högre genomsnittshastighet än den Karl XII höll vid sin ritt från nuvarande Rumänien i dåvarande Osmanska riket till Stralsund hösten 1714 och som allmänt uppfattas som en svårslagen topprestation i konsten att ta sig fram snabbt och långt till häst.³ Hemligheten bakom postens snabbhet var att den till skillnad från ett budväsen hade organiserats som en stafett där var och en red 20 till 30 kilometer innan posten överlämnades. Också Karl XII utnyttjade stafettprincipen så till vida att han ständigt bytte hästar. Mellan Siebenbürgen och Wien åkte han rentav i postskjuts.

Mot Snoilskys uppdiktade kurir kan ställas en postal historia där organisation, rutiner och regelmässighet var nyckeln till framgång. Stenbock utnyttjade vid sin försändelse 1711 möjligheten att i undantagsfall skicka extraordinarie post, det vill säga post som inte avgick vid ordinarie postdag och timme. Därför inledde också postmästaren i Malmö postpasset med en förtydligande befallning:

Uppå Hans Excellences H:r Kungl. Rådet och Feltmarskalken Högwelborne Gref Magnus Stenbocks ordre och befalning blifwer denne extrapåst affordrat förmedelst några angelägne och praesante [aktuella] bref hwilka angå Kongl. Maij:ts angelägne tienst; hwarföre anbefalles wederbörande Postbönder at de samma extra påst på Helsingborg och Halmstad fortskyndar gienom Natt och dag utan ringaste drögsmåhl eller försummelse, så kiärt den wara will at undwijka det ansvar som på drögsmåhlet följandes warder. Kungl. Post Contoret Malmö d: 15 Aug: 1711 / Carst: Olufsson Post Inspector i Skåhne.⁴

Ingressen bekräftar bara det berättigade i kravet på extra tjänstgöring och begär i övrigt varken mer eller mindre av postförarna än det vanliga. I ett annat postpass från oktober 1713, där samma sträcka avklarades på 94 timmar, konstateras torrt att det gått illa långsamt mellan Malmö och Helsingborg, men att det i övrigt väl gått an.⁵ Inte var det heller någ-

ra kornetter som sprängde fram på vägarna – fast postpasset från 1711 innehåller den ovanliga uppgiften att en överste Bennet åtagit sig postföringen mellan Helsingborg och Ängelholm natten till den 14 augusti. Det var postbönder som under påminnelse om sitt svåra ansvar manades att föra posten genom natt och dag, utan dröjsmål och försummelse. Postbönderna red sällan själva utan överlät det till drängen. På delar av sträckan mellan Malmö och Stockholm användes sannolikt särskilt anställda postiljoner för att höja farten.⁶

Ofta utfördes dessa ritter av ännu inte utvuxna pojkar och flickor, de som kunde avvaras på gården och som till skillnad från kurirer och postiljoner skonade hästarna från alltför svår tyngd. Det berättas att dessa barn inte ens orkade lyfta postväskorna om de föll från hästen.⁷ De bar upp det kommunikationssystem som förmedlade information om segrar och nederlag, bröllop och begravningar, om märkliga händelser och om utsikter till goda affärer någonstans långt borta. Jag kommer att i det följande argumentera för att postväsendets funktion i ett tidigmodernt mediasystem var att skapa samtidighet mellan geografiskt avlägsna platser, som till exempel mellan Stockholm och Helsingborg. För att åstadkomma detta blev kravet på hastighet i brevbefordran grundläggande, vid sidan av kravet på tidsmässig regelbundenhet.

Det tidigmoderna postväsendets kännetecken

Det tidigmoderna postväsendet kan beskrivas som ett expertsystem bestående av tillämpningen av olika institutionella och tekniska resurser, en kår av experter på hur systemet skulle administreras och med uppgift

Han sitter – och hon står. Hedvig Eleonora erbjuder den trötte kornetten sin länsstol och serverar honom vin. Hovet avvaktar spänt kornettens bud: seger eller nederlag? Bild av Axel Edelfelt. Ur Carl Snoilsky, "Stenbocks kurir", *Svenska bilder* (Stockholm, 1894).

att förmedla skriftlig information.⁸ Stenbocks extraordinarie post presenterar flera grundläggande element i expertsystemet: institutionella anordningar som ordinarie post och extraordinarie post, stafettsystemet, postpassen, postmästarna och postförarna som två nyckelgrupper i expertkåren. Till de tekniska resurserna hörde ridhästarna med sin utrustning och väghållningen som också den sköttes av bönderna. Postjakter som byggdes för sjöposten var avancerade fartyg, särskilt utvecklade för att möta kraven på hastighet.⁹

Vid sidan av funktionen att förmedla skriftlig information var posten också en del av det övriga transportväsende som förflyttade varor och människor. På den europeiska kontinenten och de brittiska öarna förenades under 1600-talet brevbefordran med postskjutsar som mot ersättning gav service åt resande.¹⁰ I Sverige innebar istället inrättandet av Postverket 1636 ett åtskiljande av särskilt utsedda postbönders ansvar för postgången från övriga bönders impopulära plikt att skjutsa resande, sådana som Stenbocks kurir. Poststräckor med båt över Östersjön förenade emellertid postföring med passagerartrafik och varufrakter.¹¹ Den tidigmoderna postens institutioner utvecklades i renässansens Norditalien under 1300- och 1400-talen.¹² När den italienske köpmannen och entreprenören inom postväsendet Franz von Taxis 1505 fick privilegiet att ombesörja den kejserliga posten, ett privilegium som huset Thurn und Taxis behöll in på 1800-talet, förenades ett kommersiellt och ett politiskt intresse som sedan skulle präglade den tidigmoderna europeiska posten. Posten utvecklades under 1500-talet mot att bli en avgiftsfinansierad public service-institution under skydd av statliga privilegier, i kontrast till de slutna statsposter som kännetecknat imperiernas postväsen alltsedan akamenidernas persiska rike på 500-talet före Kristus och framåt.¹³

Redan det konglomerat av länder som utgjorde kejsar Karl V:s rike mellan 1519 och 1556 gav familjen Taxis verksamhet en ”internationell” prägel (några nationer i modern bemärkelse fanns ännu inte), vilken förstärktes efter Karl V:s abdikation och uppdelningen av det habsburgska riket i en spansk och en österrikisk del.¹⁴ Kejsarposten knöt samman stora delar av Europa i ett nätverk som bland annat innefattade det urbana bältet från norra Italien till lågländerna och Europas starkaste politiskt-militära centrum på den iberiska halvön. Från slutet av 1500-talet och decennierna framåt utvecklade andra stater sina postorganisationer och skapade förbindelser mellan dem. Sve-

rige anslöt sig omkring 1620 till detta framväxande europeiska nätverk av nätverk, när en reguljär linje mellan Stockholm och Hamburg etablerades.¹⁵

Det europeiska postväsendet bestod på ett plan av flera samverkande postverk. På ett annat plan agerade de sociala nätverken av experter, främst postmästarna, för att utveckla och upprätthålla standarder och för att underlätta enskilda försändelser. Postmästarkåren hade tydliga kopplingar till de urbana köpmannanätverken, eftersom det var vanligt att postmästarna hade en sådan bakgrund eller rentav fortfarande i huvudsak fungerade i någon borgerlig näring.¹⁶

Papper, press och post

Posten var (och är) ett kommunikationsmedium i samma mening som telefoni eller internet är det för både telefonsamtal, brevskrivande, webbsurfande och annat – den förmedlar information genom rummet. Om mediasystem är ”summan av en periods mediala förbindelser och relationer vad gäller produktion, distribution och reception” som Anders Ekström, Solveig Jülich och Pelle Snickars definierar begreppet,¹⁷ så hade postväsendet framför allt en vital roll i distributionen. Henrik G. Bastiansen och Hans Fredrik Dahl utnyttjar ”mediasystem” som ett analytiskt verktyg för att studera en epoks samverkande medieformer, i kontrast till framställningar av enskilda medier som till exempel pressens eller, för den delen, postens historia.¹⁸ Detta sätt att närma sig mediehistoria bryter tendensen att inom olika vetenskapsgrenar betrakta enstaka medier isolerat från sin omgivning. Det fördjupar förståelsen genom att visa på samband, beroenden och ömsesidig påverkan mellan medier. Samtidigt kan ”mediasystem” vara ett uttryck som riskerar att överdriva just det systemliknande och sammanhållna i summan av en epoks medier. Att medier finns samtidigt, påverkar varandra och tillsammans inverkar på en epoks samlade mediala uttryck, behöver inte betyda att de gör detta på ett systemliknande sätt. En komplikation är att ”medium” är ett amorft begrepp som kan användas för att beteckna mycket olikartade företeelser. Deras enda gemensamma nämnare är att de haft funktionen att förmedla information. Medier kan vara enskilda och fysiskt påtagliga ting som papper, eller en uttrycksform som dans, utövandet av en särskild teknik som mångfaldigande av text och bilder med tryckpressar, eller sammansatta kommunikationssystem som pos-

ten.¹⁹ Ur den synpunkten är det lämpligare med det illustrativa uttrycket ”medielandskap” för att markera att det förvisso finns en medial helhet, men att den inte självklart har systemkaraktär. Werner Faulstich har liknande ambitioner som Bastiansen och Dahl, men menar sig istället sammanfatta olika historiska epokers ”mediekulturer” – en term som också med fördel kan användas.²⁰

Men det går likafullt att urskilja vissa medier och kombinationer av medier som fungerar mer regelmässigt och styrt – som med andra ord har mer systemliknande egenskaper. Jag har redan beskrivit det enskilda mediet posten som ett expertsystem. Det rör sig om direkt samverkan mellan organisationer och utformandet av europeiska standarder, inte olik uppbyggnaden av moderna elektroniska informationssystem. Men som enskilt medium vore det inte rättvisande gentemot Bastiansens och Dahls syften att kalla posten för ett mediasystem. Jag kommer i det följande istället att betona sambandet mellan lagringsmediet papper, pressen som mångfaldigade informationen och posten som distribuerade informationen, som ett mediasystem. Sambandet mellan dem var inte medvetet styrt av en expertkår och därför inte ett expertsystem, men mekanismerna och återkopplingarna dem emellan är betydligt mer uppenbara än mellan dem och exempelvis dans som medial form och kan därför med större rätt beskrivas som ett mediasystem.

Den medieteoretiska traditionen från Harold Innis och Marshall McLuhan distanserar sig från en inriktning mot det meningsskapande i studier av medier. Ett grundläggande antagande i Innis *Empire and communications* är sambandet mellan å ena sidan ”tung” medier som sten och pergament med stor varaktighet och stabila regimer grundad på religiös makt och manifesterad i monumental arkitektur, och å andra sidan ”lätta” medier som papyrus och papper med sämre varaktighet men med större förmåga till spridning i rummet och som ger understöd åt regimer baserade på handel och administration.²¹ Pergamentet, som var det dominerande lagringsmediet i Europa under medeltiden, präglades genom sin hållbarhet av varaktighet över tid. Genom att vara en agrar produkt (beredda djurhudar) var pergamentet också ett medium som var anpassat till en decentraliserad administration och till landtransporter. Användning av papyrus däremot krävde för Europas del fungerande sjöförbindelser med den centraliserade produktionen i Egypten.²² Övergången från medeltiden till renässansen innebar enligt Innis därmed ett skifte från en decentraliserad re-

ligiös regim med pergamentet som medium, till en militär och kommersiell regim med papperet och tryckpressen som medium.²³ McLuhan följer Innis i spåren när också han i sin bok *Gutenberg-galaxen* utgår från introduktionen av tryckpressen som epokgörande.²⁴

Framför allt Innis framhäver lagringsmedier för skriven information. Mot detta ställer Wolfgang Behringer, en av de mer framträdande tyska posthistorikerna under senare år, posten i centrum för det tidigmoderna kommunikationsväsendet och infrastrukturen.²⁵ Boktrycket handlar bara indirekt om förmedling, menar Behringer. I första hand är det en teknik för att spara och mångfaldiga information, medan det var postväsendet som förmedlade informationen. McLuhan borde hellre ha talat om ”Taxis-galaxen”, ironiserar Behringer.²⁶ Behringers synpunkt saknar visserligen den insikt Innis visar om betydelsen av förmedling över tid, men har nytta att lyfta fram distributionen.

I själva verket var trycket, papperet och postväsendet tre hörnstenar i ett mediasystem som hanterade skriftbaserad kommunikation. Ett sådant uppstod senast under 1000-talet i Korea och i den kinesiska Songdynastin.²⁷ När det i modifierad form spreds till Europa sänkte det väsentligt kostnaderna för skriftlig kommunikation. Medeltidens pergament var betydligt kostsammare än papper, som vid denna tid framställdes av lump.²⁸ Tryckpressen sänkte den tidsåtgång som krävdes för kopiering av en text jämfört med att en skrivare gjorde detta för hand.²⁹ I den meningen är tryckpressen lika mycket ett uttryck för det medeltida samhällets strävanden för arbetsbesparande mekanisering. I det romerska riket skyggade man inte för arbetsintensiva lösningar så länge arbetskraftsbehoven kunde tillgodoses med slavar. I Alexandrias skrivarstugor skrev upp till hundra slavar samtidigt böcker efter diktamen.³⁰

Posten utnyttjade på motsvarande sätt den resursvinst som bestod i att samma budbärare tog med sig flera brev i ett paket. Denna sänkning av kostnaden var säkert av lika stor betydelse som den hastighetsökning posten kunde erbjuda. Stenbocks rapportering med kuriren Hammarberg efter slaget vid Helsingborg 1710 var mycket resurskrävande, även fast Snoilskys uppgift om dussintals döda hästar (”en häst för varje håll”) bara är en poetisk sanning. Fem år tidigare kostade en resa mellan Stockholm och Ystad genom det då fredligare Skåne 24 daler och 12 öre kopparmynt, oräknat priset för mat och härbärge på gästgiverierna.³¹ Enligt den portotabell som gällde sedan 1693 kostade ett brev om ett lod mellan Stockholm och Helsingborg 18 öre koppar-

mynt.³² Det motsvarade ungefär priset för två kannor öl 1710, medan Hammarberg kunde ha njutit närmare 100 kannor öl för det han betalade skjutshållen.³³ Idag skulle vi betrakta priset för två starköl på krogen som ett högt men överkomligt porto, om brevet var tillräckligt viktigt. Postverket hade å sin sida erfarenhet av att portots storlek märkbart påverkade efterfrågan.³⁴ För Stenbock var det hur som helst gratis eftersom han som guvernör hade fribrevsrätt.

Den kostnadssänkning som följde på introduktionen av postväsendet ökade väsentligt spridningen av den skriftliga kommunikationen i samhället, både i volym, i rumslig spridning och i social spridning. Utgivningen av tryckta tidningar som kom igång i bland annat staden Augsburg åren efter sekelskiftet 1600 är den mest uppenbara mediala produkten av post, press och papper i samverkan.³⁵ Som sinnebild för det tidigmoderna medielandskapet riskerar dock de tryckta tidningarna att bli en förvrängning. Posten och tryckpressen hade delvis olika inverkan. Historiker har understrukt sambandet mellan tryckpressen och reformationen. Det allmänna tillgängliggörandet av bibeln var en förutsättning för Martin Luthers lära och det polemiska flygbladet ett verksamt vapen i den kamp om själarna som följde åren efter Luthers offentliga talar i Wittenberg.³⁶ Som ett led i den svenska reformationen såg Gustav Vasa 1526 till att upprätta ett tryckeri i Stockholm och beordra nedläggningen av den mot reformationen kämpande biskop Hans Brasks tryckeri i Söderköping.³⁷ Under liturgi-striden på 1580-talet stred Johan III med tryckpressen i Stockholm till sin hjälp mot de så kallade djäknetrycken som producerades i brodern Karls hertigdöme. Skoldjäknarna i Strängnäs, Nyköping och Örebro kopierade böcker på liknande sätt som man gjorde i Alexandrias skri-varstugor 1 500 år tidigare, och nådde ibland upp till upplagor motsvarande dem för tryckta skrifter.³⁸ Under den svenska ortodoxins tid var det församlingsbornas förmåga att läsa Luthers lilla katekes som kyrkan examinerade i husförhören.³⁹ Ännu vid upplysningstidens slutskede hade majoriteten av utgivna böcker religiöst innehåll.⁴⁰ I denna religiösa diskurs som ändrade religionsutövningens karaktär från ritual till konfessionalism, hade postväsendet emellertid en undanskymd roll. Böcker var för dyra att skicka med posten och eviga värden behöver inte distribueras i stor brådska. De mer timliga flygbladen var huvudsakligen en handelsvara som också de distribuerades via kringvandrande försäljare och i handelsbodas.⁴¹

Posten före 1800-talet var ingen utpräglat massmedial kommunikationsform. Det typiska för postväsendet var att det förmedlade budskap mellan en avsändare och en eller en handfull mottagare samt att den regelbundna frekvensen i postgången tillät omväxling mellan positionen som avsändare och mottagare – med postens hjälp gick det med andra ord att brevväxla, det var ett interaktivt medium. På så sätt kunde viktiga sociala nätverk etableras och hållas samman.⁴² Typiskt för postväsendet var också att det var ett nyhetsmedium, vilket under 1600-talet inte var detsamma som massmedium utan ännu något exklusivt. De tryckta tidningarna var både i form och innehåll beroende av de betydligt mer vanligt förekommande nyhetsbrev och handskrivna tidningarna. Det var i de senare den mest exklusiva och därmed mest värdefulla och åtråvärda informationen stod att finna.⁴³ Den tjänade i första hand politiskt och kommersiellt ledande kretsar och den information som cirkulerade bestod till stor del av nyheter av denna art: inte om de eviga värdena utan om händelser och tillfälliga konjunktursvängningar såsom slaget vid Helsingborg.

Posten, flödesrum och platsrum

Eftersom Innis koncentrerar sin framställning på fysiska lagringsmedier ligger metaforiken med ”tung” och ”lätta” medier nära – rent av förledande nära – mediernas faktiska förmåga att i det förra fallet bevara över tid, och i det andra fallet sprida information i rummet. Stentavlor är verkligen tyngre än papyrus, varaktigare och svårare att flytta. Sambandet blir vanskligare om mediet är ett expertsystem som posten. Det är förstås förmågan att förmedla i rum och över tid som är det avgörande och inte mediets densitet. Det är tydligt redan i Innis resonemang om det ”tung” pergamentet och den ”lätta” tryckpressen.

Posten var mer än tryckpressen ett ”lätt” medium. Både förmedling över tid och rum stärktes i det tidigmoderna medielandskapet, men postväsendet var den del av systemet som tydligast kan kopplas till rummet. Tryckpressarnas duplicering av text innebar nämligen inte bara spridning i rummet utan ökade också chansen till textens överlevnad och användning i oförändrat skick över tid. Tryckpressarna byggde bildligt talat nya katedraler när den heliga skriftens oförändrade ord spreds. I sitt arbete om nätverkssamhällets uppkomst och villkor, talar Manuel Castells om de flödesrum som etablerats vid 1900-talets slut. Flödes-

rummen är de kanaler för informationsflöden som skapats av den nya kommunikationsteknologin och som i och med denna blivit den dominerande samhällsformen.⁴⁴ Den interaktion som försiggår i dessa flödesrum och i reaktionerna på dem i de platsrum (ungefär: lokalsamhällen, livsvärld) som påverkas, särskilt genom forandet eller förstärkandet av kollektiva identiteter, är det huvudsakliga temat i Castells arbete.⁴⁵ Den motsättning Castells ser i nätverkssamhället påminner mycket om Innis distinktion mellan regimer med tonvikt på tid (varaktighet) och regimer med utsträckning i rummet. Det är nätverk av pengar, teknologi och makt som organiseras i nätverkssamhällets flödesrum, medan samhällsinstitutioner baserade på kultur och historia finns i platsrummen. Meningsbärande identiteter uppstår som en reaktion på de globaliserade flödesrummens påverkan utifrån.⁴⁶

Sådana förskjutningar mellan flödesrum och platsrum som Castells beskriver är dock inget nytt för det sena 1900-talet utan hör till hela civilisationshistorien. Skillnaden mellan livet i det klassiska Greklands små stadsstater och de hellenistiska imperierna har ofta på liknande sätt utgjort en fond för att förklara kulturella förändringar mellan epokena.⁴⁷ I 1600-talets Sverige skedde motsvarande processer av politisk centralisering och ökad inkorporation i ett globalt ekonomiskt system. Posten hade en avgörande roll för att hålla samman 1600-talets flödesrum. Uppbyggnaden med postvägar och postkontor hade samma struktur som vår tids tekniska lösningar med ledningar för elektroniska impulser och med relästationer.⁴⁸

Postens hastighet – kommunikationsrevolution eller *la longue durée*?

Posten hade till uppgift att överbrygga distans i rummet och av det skälet var det av avgörande betydelse att expertsystemet bemästrade tiden; men inte tid i betydelsen varaktighet som Innis associerar till – postväsendets administratörer strävade efter så korta tidsrymder som möjligt. Gerhard Dohrn-van Rossum, som har skrivit om klocktidens samhällshistoria, menar att postväsendet under tidigmodern tid bidrog med två nya drag i den moderna tidsuppfattningen. Dels förändrade det uppfattningen om hastighet, dels ställde postväsendet nya krav på koordination, eller synkronisering.⁴⁹

Synkronisering ställer inte framför allt krav på högsta tänkbara

hastighet utan på regelbunden, förutsägbar hastighet vars yppersta uttryck är tidtabellen.⁵⁰ Den bidrar också till en tidsuppfattning där klocktid fungerar som ren referenstid, som linjär, ”tom” tid. Postryttarna skulle rida genom natt och dag; postmästarna måste vara redo att expediera posten vid vilken tidpunkt som helst på dygnet. Postpassen visar också verkligen att mörkrets inbrott inte avbrutit postföringen eller ens märkbart dragit ned på takten, liksom även att väder och vind trotsades för att följa budet att leverera utan dröjsmål. När det gällde vilodagens helgd, var det endast tiden för själva gudstjänsten som respekterades.⁵¹

Kring postväsendet på 1500-talet utvecklades en diskurs som var besatt av hastighet och fartprestationer. Den uppmaning postinspektorn i Malmö Carsten Olofsson riktade till postbönderna i postpasset 1711, att fortskynda genom dag och natt och att utan dröjsmål befordra posten, var samma formelartade uppmaning som följt postpassen sedan 1400-talet. Den ekade även i 1636 års förordning om postbudet. Maningen var mildare i formen än i Italien där tecknade galgar kunde pryda postpassen för att för postryttarna understryka försumlighetens följder.⁵² Hastighetsdiskursen hörs ännu i Snoilskys ”Stenbocks kurir” och för all del i vårt globaliserade tidevarv.

Ställd inför de senaste 170 årens hastighetsrevolution inom alla former av kommunikation är det lätt att uppfatta tiden före järnvägen och telegrafan som i stort sett oföränderlig och näst intill stillastående. Fernand Braudel visar i en undersökning hur hastigheten för brevbefordran till Venedig var ungefär lika hög vid 1700-talets mitt som tvåhundra år tidigare. Vid 1600-talets slut tog det ungefär tre veckor för en nyhet att nå Venedig från den europeiska kontinenten väster om Ryssland och det Osmanska riket, söder om Sverige och öster om England. En nyhet från Moskva tog däremot omkring sju till åtta veckor att nå Venedig.⁵³ Redan i Thurns och Taxis tidigaste verksamhet gällde normen att en etapp skulle klaras av på en timme milen och den milen var med vissa variationer cirka sju och en halv kilometer i kejsardömet.⁵⁴ Den normen skulle bestå och går bland annat igen i det svenska Postverket i en förordning 1686 som föreskriver att den längre svenska milen (10,6 kilometer) skulle tillryggaläggas på mellan en timme och en kvart och en och en halv timme.⁵⁵ Magnus Stenbocks brev från Malmö 1711 med extraordinarie post färdades alltså med ungefär den hastighet som Franz von Taxis krävde av sina postryttare drygt två

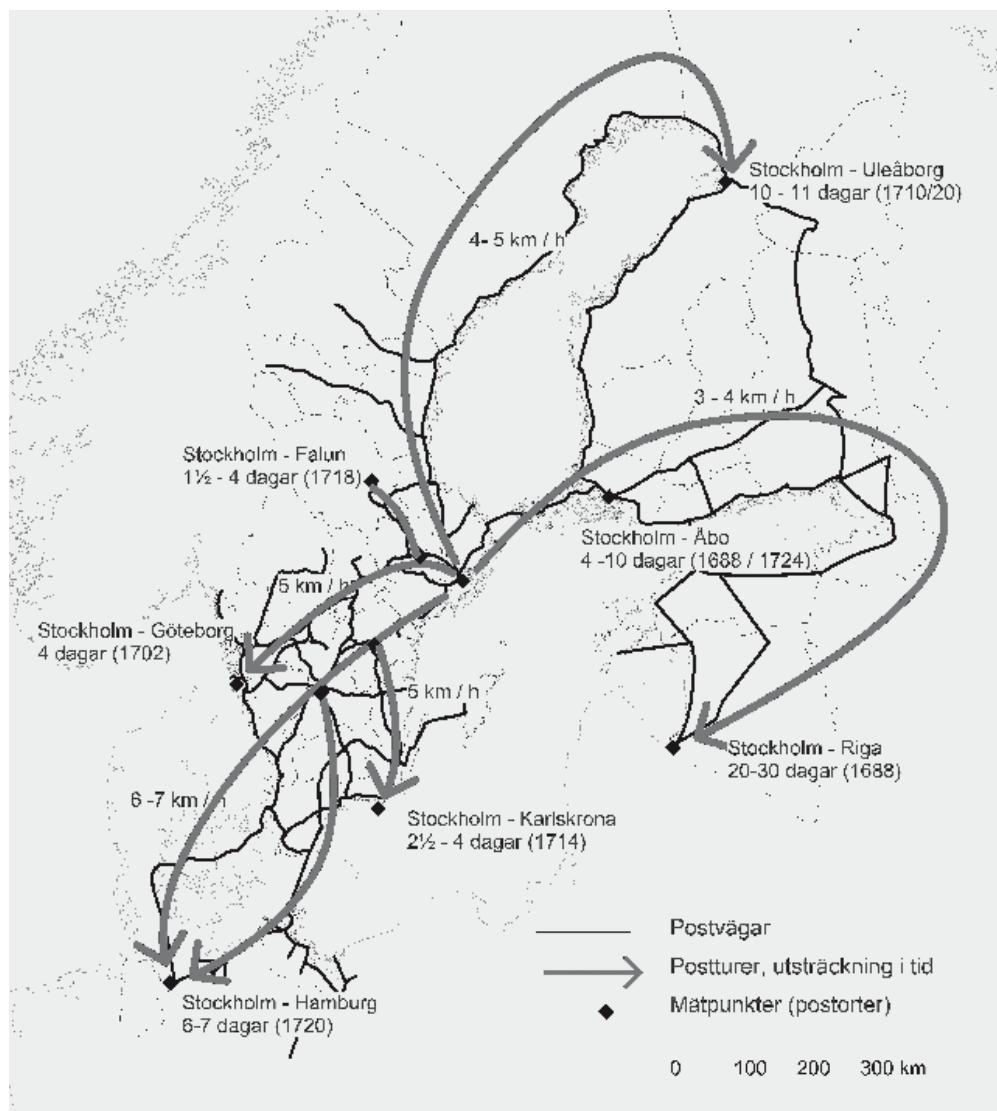
århundraden tidigare. Braudels redovisning av ett brevbefordringens *longue durée* förefaller därför berättigad. Före de snabbare postskjutsarna och de förbättrade vägarna som uppträdde vid 1700-talets senare del hade den tidigmoderna postens hastighet snabbt nått en plåtå på sju och en halv kilometer per timme.

Norra Italien hade tidigt nått upp till denna hastighetsgräns, be-
tingad av rådande institutionella och teknologiska ramar. Introduk-
tionen av postorganisationen i andra delar av Europa innebar å andra
sidan betydande förändringar. Under senmedeltiden tog det ungefär
en månad att färdas från Hamburg i norra Tyskland till Augsburg i
södra Tyskland. Efter att Thurn och Taxis etablerat sig i Hamburg om-
kring 1618, tog samma sträcka 11 dagar. Förbättrade postrutter mins-
kade antalet dagar till sex vid 1600-talets slut och förbättrad vägkva-
litet hade minskat tiden till fem dagar vid 1700-talets slut.⁵⁶ Braudels
uppgifter visar Venedigs mediesituation efter att kommunikationsre-
volutionen redan ägt rum i Italien. Under de två följande århundra-
dena spred den sig emellertid också från Medelhavsområdet och ända
bort till Skandinavien och Ryssland.

Svenska Postverkets långsamma brevbefordran

På kartan presenteras hastigheter som enligt bevarade postpass förekom
på de viktigare postlinjerna från Stockholm i slutet av 1600-talet och i
början av 1700-talet. De bevarade postpassen före 1720-talet är fåtali-
ga men å andra sidan visar, med undantag för Stockholm–Riga tur och
retur 1688, postpassen så pass tydliga tecken på regelmässighet att va-
riationen inte bör ha varit alltför stor. Materialet är tillräckligt stort för
att säga att de vanliga hastigheterna mellan postkontoren låg inom in-
tervaller tre till sju kilometer per timme, och endast i något enstaka fall
översteg tio kilometer per timme. Hastigheter under tre kilometer per
timme berodde oftast på något längre uppehåll vid ett postkontor.

Det var endast på postlinjen söderut genom Sverige och vidare
till Pommern och Hamburg som breven befordrades med en hastig-
het som närmade sig den föreskrivna normen. Under 1680-talet hade
tidsåtgången nedbringats väsentligt på denna sträcka. År 1683 etable-
rades en regelbunden posttrafik med postjakter mellan Ystad och Wit-
tow på ön Rügen.⁵⁷ År 1689 löstes de segslitna förhandlingarna om att
tillåta ridande post genom Danmark, vilket minskade tidsåtgången på

Genomsnittliga hastigheter för olika postlinjer, cirka 1690–1720. Pilarna på kartan baserar sig på statistisk bearbetning av postpass i Riksarkivets samlingar: 1) Postpass (till och från Stockholm) 1702–1761, vol. E 3 H:1, Överpostdirektörens arkiv, huvudarkivet. 2) Kontrollören J. Langes visitationsberättelser, Livland och Livland samt inrikes, G 2 F:1, Kanslikollegium. Kartunderlaget är hämtat från www.unep.org.

sträckan Stockholm–Hamburg till en vecka. Tidigare hade tidsåtgången legat på 11 till 14 dagar, när den svenska posten genom Danmark befordrats med vagn.⁵⁸ Den nya linjen Ystad–Wittow betydde också att sydgående post avgick från Stockholm två gånger i veckan.

De västgående postlinjerna mot Bergslagen, Värmland och Göteborg gick något långsammare. Mätt i dagar låg också Helsingborg nå-

got närmare Stockholm än vad Göteborg gjorde. En stockholmares väntan på svar på ett avsänt brev var däremot ungefär tio dagar från båda städerna. Ett svar från Hamburg bör ha tagit ytterligare en vecka att nå fram när väl sträckan genom Danmark åter öppnades efter att fientligheterna mellan länderna avslutats på hösten 1720. För postlinjerna mot norr och framför allt mot öster var hastigheterna lägre. Avståndet till Riga mätt i dagar våren 1688 var så stort att det måste ha överskridit också mycket modesta föreställningar om samtidighet. En brevväxlande stockholmare fick vänta i två månader på svar från Riga. Det betyder inte att de som brevväxlade levde i en maklig tillvaro där de i lugn och ro kunde plita på sina svar. Invånarna i Riga hade mindre än ett dygn på sig att hämta breven från postkontoret när de anlände klockan två på eftermiddagen, för att sedan läsa igenom dem, författa svarsbrev och överlämna dessa till postkontoret i tid innan posten avgick klockan två på eftermiddagen nästföljande dag. De som höll stor korrespondens bör ha varit i febril verksamhet under detta dygn.

För den vidsträckta svenska stormakten var postens hastighet av stor betydelse och den långsamma postgången därför ett stort hinder för integrationen av riket. Stockholm hade betydligt bättre tillgång till information från Västeuropa via Hamburg än från sina egna baltiska besittningar, och till råga på allt hade förmodligen också Riga bättre förbindelser med Hamburg och Amsterdam via postförbindelser längs södra Östersjökusten än med Stockholm.⁵⁹ En väl organiserad statsförvaltning var en viktig bidragande orsak till utvecklingen av Sverige till en stormakt under 1600-talet, och korrespondens mellan statsförvaltningens olika delar var en central funktion i statsförvaltningen. Det kan därför tyckas märkligt att Postverket inte lyckades få upp hastigheten i systemet till samma nivåer som rådde i till exempel det kejserliga postverket. Det svenska Postverket ställdes förstas inför en del extra svårigheter som bottnade i landets geografi. Den sträcka som mer än någon annan försinkade posten på linjen mellan Stockholm och Riga gick över Ålands hav mellan Väddö och Eckerö. Under goda förhållanden behövde själva överfarten inte ta mer än sex till sju timmar, men i april 1688 blev posten liggande i tio dagar i Eckerö före överfarten, antagligen på grund av isförhållandena.⁶⁰ På land innebar vinterklimatet inte något entydigt handikapp. Vintervägar var omvittnat snabbare än sommarvägar. Stafettorganisationen med posthåll längs postvägarna gjorde det dock svårt att utnyttja vintervägarna om

de hade en annan sträckning än sommarvägarna. Särskilt i norr kunde snömassor korka igen vägarna, men dåligt väder verkar trots allt ha påverkat hastigheten ganska måttligt. Ett postpass från april 1710 rapporterar om svårt menföre mellan Torneå och Härnösand, men genomsnittshastigheten på drygt fyra kilometer per timme är inte lägre än hastigheten på de avsnitt mellan Sundsvall och Tierp som saknar anmärkningar om menföre.⁶¹

Demografin och samhällsstrukturen hade stor betydelse för hastigheten. Kartan visar hur posten gick snabbare genom de mer urbaniserade delarna av riket (i de mer tätbefolkade provinserna Estland och Livland 1688 var medelhastigheten på vägen förhållandevis hög, drygt sex kilometer per timme) medan det gick långsammare i de glest befolkade Norrland och Finland. Där var det betydligt svårare att upprätthålla god väghållning. De fåtaliga och små städerna erbjöd inte heller det ”kundunderlag” (termen är anakronistisk, men tankegången som sådan var fullt utvecklad) som kunde ge lönsamhet åt linjerna – de upprätthölls av rent strategiska skäl. Dessa regionala variationer ger en ledtråd till hela det svenska Postverkets strukturella underläge gentemot sina systerorganisationer i norra Italien, sydvästra Tyskland och lågländerna.

William H. McNeill menar att statsbildningar i princip har haft tillgång till två olika vägar att organisera storskaliga projekt: genom att utnyttja marknadsmekanismer eller genom ordergivning.⁶² Thurns och Taxis postverk var en lyckad kombination av organisering genom utnyttjande av marknadsmekanismer under statligt beskydd. Det var en affärsrörelse som i hög grad levde på den urbaniserade och kommersiella sektorns behov av att kommunicera. Det svenska Postverket hade delvis samma villkor för sin finansiering, och Postverkets ledning uppvisade vid upprepade tillfällen näsa för det affärsmässiga, men saknade det ekonomiska underlag som Thurn och Taxis hade tillgång till i det europeiska tätbefolkade och urbaniserade bältet. Postverket hade inte råd med kostsamma investeringar, och 1685 anordnades också ekonomin så att Postverket ställdes inför kravet att vara självbärande, men utan att självt förfoga över eventuella vinster som gick utöver den fastställda poststaten.⁶³

I det svenska postväsendet fanns ett större inslag av styrning via kommando enligt liknande mönster som i stora delar av den övriga statliga förvaltningen. Tydligaste uttrycket var användningen av postbönder som pålades uppgiften som brevdragare. Systemet var billigt, men brast

i effektivitet. Postbönderna hade inte råd att hålla annat än åkerkampar som också kunde utnyttjas i jordbruket, och vid ritten fanns ett starkt intresse av att spara de inte särskilt starka djuren. Postbönderna skickade som nämnts ofta barn som brevdragare. Bristen på medel innebar att man ibland inte hade råd med ordentliga postväskor eller sadlar till hästarna.⁶⁴ Från slutet av 1600-talet försökte Postverket att motverka dessa problem genom att låta särskilt anställda postiljoner rida mellan postkontoren på böndernas hästar, samtidigt som de övervakade hur postbönderna skötte sina skyldigheter. Systemet var emellertid för dyrbart för att komma i allmänt bruk under fredstid.⁶⁵

Postpassens uppgifter visar också hur posten kunde sinkas på grund av att postmästarna väntade in anslutande post. Posten från Stockholm till Falun tog ett och ett halvt dygn på ditvägen men fyra dygn på återvägen, eftersom postmästaren i Västerås inväntade den anslutande posten från Göteborg innan falupaketet skickades vidare. Av samma skäl blev posten från Karlskrona den femte december 1714 liggande i 31 timmar och en kvart på postkontoret i Linköping, innan den kunde skickas tillsammans med posten från Helsingborg. När synkroniseringen av postens flöden inte klaffade fanns det en hierarki av postlinjer, där de så kallade sidoposterna från Karlskrona och Falun fick anpassa sig till huvudlinjerna, vilka alla löpte mot Stockholm i systemets centrum – så som en gång det romerska vägnätet alltid bar till Rom.

Både för att få upp hastigheten i systemet och minska stoppen vid anslutande post, krävdes också avancerade tekniker för att mäta tid och avstånd. Angivelsen om ”en timme milen” bör länge ha varit ett mycket grovt närmevärde. När postinspektören Johan Lange 1688 gjorde en beräkning av hur lång tid postföringen från Riga till Stockholm egentligen borde ha tagit, gjorde han ingen skillnad på milen, trots att den livländska och estniska milen var omkring tre fjärdedelar av den svenska milen norr om Finska viken.⁶⁶ Mycket talar annars för att Postverkets möjligheter att kontrollera hastigheten stärktes väsentligt vid slutet av 1600-talet och början av 1700-talet. Samma år som Lange gjorde sina beräkningar, färdigställde lantmäteriverket en ny generalkarta över hela riket – kallad Gripenhielms karta, efter lantmäteriets chef. Sedan 1640-talet hade lantmäteriet ägnat sig åt kartläggning för att åstadkomma tillförlitliga geografiska kartor över Sverige. Arbetet intensifierades under 1680-talet, framför allt i de baltiska pro-

Svensk postryttare i Danmark 1707 – i vad som verkar vara en hastig ritt. Efter överenskommelsen med Danmark om ridande post 1689 minskade postföringstiden mellan Stockholm och Hamburg med åtskilliga dagar. Teckningen är hämtad från ett handskrivet arbete av den danske landsdomaren C. H. H. Helvershof. Originalen förvaras vid Kungliga biblioteket i Köpenhamn. Reproduktion från Postmuseet, Stockholm.

vinserna. Den efterföljande generalkartan 1706 är mer detaljerad, inte minst på grund av att lantmäteriet under mellantiden koncentrerat insatser på att kartlägga vägnätet. Lantmäteriinstruktionen från 1688 har också normerat avståndsangivelser till den stockholmska skalan på alnen och milen till den svenska milen.⁶⁷

Den arbetsgrupp inom kansliet som sammanställde 1693 års portotabell har av allt att döma haft tillgång till de geografiska uppmätningar lantmäteriet genomfört för att kunna differentiera porton efter avstånden mellan städerna. Förtryckta postpass från 1700-talets början har en kolumn där antalet mil mellan postkontoren anges. Distanserna ligger nära dem man kan mäta upp på moderna kartor, även om de alltid överskattats på den öst-västliga sträckningen från Åbo till Vi-

borg. Det kan vara ett tecken på att Postverket uppskattat avstånden på kartor istället för att ha haft tillgång till noggranna direkta uppmätningar av vägarna mellan städerna. Positionsbestämning i öst-västlig riktning (longituder) var ett större problem än i nord-sydlig riktning (latituder), vilket på generalkartorna från 1700-talets början märks i en märkbart utdragen kartbild – inte minst i den mer glesbefolkade och sämre uppmätta östra rikshalvan.⁶⁸

Först konstruktionen av en klocka som var tillräckligt tekniskt avancerad för att kunna visa korrekt tid vid en känd punkt, som till exempel vid Greenwich-observatoriet i London, löste ”longitudproblemet” vid positionsbestämningar (Harrisons kronometer från 1767).⁶⁹ Redan 1656 hade dock holländaren Christian Huygens konstruktion av ett pendelur möjliggjort en utveckling mot betydligt mer exakt tidmätning. De första kända svenska pendeluren är från 1670-talet, men den nya teknologin började inte få spridning förrän kring sekelskiftet 1700.⁷⁰ Ungefär då verkade också Postverket visa ett ökat intresse för klockor och tidmätning. Det handlade inte minst om postmästarnas möjligheter att fylla i korrekta klocktider i postpassen. Kontrollen av tidsåtgången vid expedierandet av posten på postkontoren kunde med fördel uppmätas med de exakta timglasen.⁷¹ Postpassens kontroll av tidsåtgången på en sträcka mellan postkontoren ställde däremot Postverket inför ett tidmättningsproblem som måste ha varit unikt för det tidiga 1700-talets samhälle. För att samordna social interaktion på en plats var det inte nödvändigt att kyrkklockan eller rådhusklockan överensstämde med solståndet. Klockans klämtande sammankallade till en social aktivitet som kunde ta sin början en stund senare.⁷² Än idag bevarar vissa traditionsmedvetna universitetsinstitutioner en reminiscens av denna ordning i den så kallade akademiska kvarten. Men Postverket kunde inte nöja sig med en lokal tidmätning. För att kontrollen i postpassen skulle bli tillförlitlig måste klockan slå ett i Uppsala *samtidigt* som den slog ett i Stockholm, och i Gävle, och i Söderhamn, och så vidare.

Det gjorde inte alltid klockorna. Postmästaren i Nyköping kommenterar 1705 om sin kollega i Södertälje att kanske har han en egen klocka som visar korrekt tid, men han bedrar sig om han litat på kyrkklockan i staden.⁷³ Postmästaren i Halmstad, Rickard Olofsson, påpekade i ett brev till överpostdirektören 1699 problemet med otillförlitliga kyrkklockor i de mindre städerna Laholm och Ängelholm och

meddelade att han bett landshövdingen i Halland att beordra städerna att reparera klockorna. Han återkom till frågan några år senare vid utredningen av en långsam postgång mellan Halmstad och Jönköping, där han varnade för att postpassens noteringar om klocktider kunde vara otillförlitliga.⁷⁴

Trots Olofssons varning ger inte de bevarade postpassen från 1710-talet och framåt intryck av sådana kraftiga svängningar i hastighet som en klockslagens anarki skulle ha orsakat. Däremot är det sannolikt att just Richard Olofsson och andra postmästare, som varje vecka fyllde i de postpass, vars information om klocktider kunde resultera i kännbara löneavdrag för postbönderna, med kraft tryckte på för att landets kyrkklockor skulle gå i takt. Vid det laget hade förbättrad uppmätning av tid och rum förvandlat hastighetspåbudet från en allmän uppmaning att inte söla på vägen till en betydligt mer exakt och beräkningsbar angivelse.

Hastighetens och samtidigthetens betydelse

Man kan med stöd av Anthony Giddens säga att postens hastighet helt enkelt hade avgörande betydelse för ett samhälles eller de sociala maktförhållandenas utsträckning i rummet.⁷⁵ Hemmaregeringen i Stockholm gavs tillfälle att agera i Skåne tack vare kommunikationen med Magnus Stenbock, och att det kunde bli bråttom är begripligt om man betänker att motspelaren befann sig i det betydligt mer närbelägna Köpenhamn. Under 1710-talet var det mest märkvärdiga exempel på postens möjligheter och begränsningar till rumslig utsträckning av politisk makt den enväldige Karl XII:s styre från sin mångåriga vistelse i Bender i Osmanska riket. Från denna avlägsna plats styrde han sitt rike med ett flöde av förordningar. När Karl XII fick besked om att hemmaregeringen 1713 inkallat en riksdag, förbjöd han den, och den redan påbörjade riksdagen upplöstes utan vidare.⁷⁶ Karl XII var tillräckligt närvarande för att behålla sin auktoritet, men för avlägsen för att kunna avstyra denna för enväldet så farliga åtgärd innan den var ett faktum.⁷⁷

Om posten skapade en samtidigthet mellan åtskilda platser visar exemplet med hemmaregeringen i Stockholm och Karl XII i Bender att samtidigthet är ett relativt tillstånd, och att det är relativt förmågan att kunna ingripa i eller reagera på ett skeende. Idag uppfattar vi en reaktionstid på 24 timmar efter att en tsunami sköljt över Sydasiens strän-

der som outhärdligt lång. Trots det hade regeringen 2004 långt större möjligheter att ingripa med insatser i Thailand, än vad dess företrädare hade när den efter 90 timmar eller mer fick besked om slaget vid Helsingborg 1710. Samtidigheten var emellertid betydligt större än de 30 dagar som 1688 kunde förflyta innan Stockholm fick besked om vad som timat i Riga.

Ett stort flöde och ett hastigt flöde av information ger vissa platser ett informationsövertag. Excellensen Edvard Ehrensten gav 1685 tydligt uttryck för denna insikt när han i Kanslikollegiet yttrade att innan den svenska posten inrättats i Hamburg var ”Sverige lika såsom i en säck inneslutet, och hade ingen korrespondence utanifrån”, varvid kanslipresidenten Bengt Oxenstierna instämde att ”de kommo då in och lögo oss fulla”.⁷⁸ Allan Pred har visat hur New York efter frigörelsen från England fick sin dominerande position i nordöstra USA:s urbana system, mycket tack vare att nyheter från Europa nådde New Yorks hamn först. New Yorks tidningar mötte till och med atlanttrafiken ute till havs för att försäkra sig om att vara först med nyheter. Köpmännen instruerade sina agenter om bomullsuppköp i den amerikanska södern innan plantageägarna nåtts av nyheter om de europeiska prissvängningarna.⁷⁹ Samma gynnade position intog Amsterdam i Nederländerna på 1600-talet.⁸⁰ Hamburg var också ett av norra Europas främsta nyhetscentra, vilket förklarar varför det svenska Postverket gjorde extra ansträngningar för att posten skulle löpa snabbt på den sträckan. I annat fall hade man likt en avsigkommen plantageägare i sydstaterna blivit ljugen full.

Avslutning

Under 1600- och 1700-talet angav postväsendet med vilken hastighet information kunde medieras i rummet. Den låg idealt sett på sju och en halv kilometer per timme, men i det svenska riket kunde hastigheten ligga betydligt lägre: ned mot tre till fyra kilometer per timme. Sannolikt gjorde posten under det karolinska enväldet väsentliga uppryckningar genom att öka kontrollen av postmästarnas och postryttarnas prestationer vid brevföringen. Kunskapen om avstånd och större precision vid tidmätningen hjälpte till. Framgången begränsades av Postverkets resursbrist – en brist som ytterst berodde på att Sverige var ett glesbefolkat och agrart land, med långa postlinjer som skulle upprätthållas.

las och ett begränsat antal korresponderande vid sidan av den byråkrati som fordrade ett nät av postlinjer över hela riket.

Jämfört med dagens globala kommunikationssystem presterade den tidigmoderna posten mycket modesta överföringshastigheter, men det medgav ändå att 1600-talets européer kunde förses med ett flöde av *nyheter* och ingå en dialog (genom brevväxling) med posten som ett interaktivt medium, allt detta med ett rimligt mått av samtidighet mellan ett budskaps avsändande och dess mottagande. Utvecklingen av posten till ett europeiskt nätverk under 1600-talet vidgade väsentligt de områden som kunde omfattas av en sådan samtidighet. Av väl så stor betydelse var den kostnadssänkning för skriven information som postväsendet åstadkom tillsammans med papperstillverkningen och tryckpressen. Dessa tre medieformer kan betraktas som ett mediasystem för skriftlig information som, när det etablerades under den europeiska renässansen, fick effekten att informationen ökade i volym och spreds geografiskt och socialt.

Ett lämpligt mått på samtidighet är en mottagares möjlighet att utnyttja informationen i sitt eget handlande. Alla typer av information flödade genom posten, men de som främst hade behov av samtidighet i sitt agerande var de politiska och kommersiella aktörerna. Därför främjade posten en europeisk integration baserad på politisk, militär och kommersiell makt. Ideologiska maktordningar som religionen hade större behov av sammanhang än av samtidighet och fungerade integrerande i lokala sammanhang. Harold Innis har uppmärksammat detta samband mellan regimers maktbas och de medier som stått till förfogande i termer av lätta medier (medier med stor förmåga att spridas i rummet) och tunga medier (medier som bevaras över tid) och kopplat de förra till politisk och ekonomisk makt, de senare till religiös makt. På motsvarande sätt kopplar Manuel Castells våra samtida elektroniska medier i flödesrummen med ekonomisk och politisk makt, medan identiteter och förnimmelser av mening till stor del finns i platsrummens kontextuella sammanhang. Under tidigmodern tid var det postväsendet mer än något annat medium som höll tempot uppe i flödesrummen.

NOTER

1. Carl Snoilsky, *Svenska bilder*, i elektronisk utgåva av Lars Aronsson, Projekt Runeberg, Lysator, Linköpings universitet, 1997 (1886), <http://runeberg.org/svbilder/13.html>, "Stenbocks kurir" (senast kontrollerad 18 april 2008).
2. Bengt Hildebrand, "Henrik Hammarberg", *Svenskt biografiskt lexikon*, band 18 (Stockholm: Svenskt biografiskt lexikon, 1971), 146f.
3. *Nordisk familjebok: Konversationslexikon och realencyklopedi, ny reviderad upplaga*, band 6 (Stockholm: Nordisk familjeboks förlag, 1907), uppslagsordet "Distansridt".
4. Fasc. 1, Postpass 1702–1762, Överpostdirektörens arkiv, Huvudarkivet, Riksarkivet (RA).
5. Postpass, Malmö 21 oktober 1713, Fasc. 1, Postpass 1702–1762, Överpostdirektörens arkiv, Huvudarkivet, RA.
6. Nils Forssell, *Svenska Postverkets historia*, band 1 (Stockholm: Kungl. Generalpoststyrelsen, 1936), 288.
7. Teodor Holm, *Sveriges allmänna postväsen: Ett försök till svensk posthistoria*, V:1, 1698–1718 (Stockholm: Postverket, 1927), 339.
8. Anthony Giddens, *The consequences of modernity* (Cambridge: Polity Press, 1990), 27.
9. Johannes Rudbeck, *Svenska Postverkets fartyg och sjöpostförbindelser under trehundra år* (Stockholm: Postverket, 1933), 2f och passim.
10. Wolfgang Behringer, *Im Zeichen des Merkur: Reichspost und Kommunikationsrevolution in der Frühen Neuzeit* (Göttingen: Vendenhoeck & Ruprecht, 2003), 440–450.
11. Teodor Holm, *Sveriges allmänna postväsen: Ett försök till svensk posthistoria*, V:3, 1698–1718 (Stockholm: Postverket, 1929), 15, 19f, 27.
12. Gerhard Dohrn-van Rossum, *History of the hour: Clocks and modern temporal orders* (1992; Chicago/London: University of Chicago Press, 1996), 326–335.
13. Dohrn-van Rossum, 335f; Behringer, 67–70. Ying-wan Cheng, *Postal communication in China and its modernization 1860–1896* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1970), 3.
14. Behringer, 128–146.
15. Behringer, 117; Forssell, 31f.
16. Behringer, 680.
17. Anders Ekström, Solveig Jülich & Pelle Snickars, "I mediarkivet", 1897:

- Mediehistorier kring Stockholmsutställningen*, red. Ekström, Jülich & Snickars (Stockholm: Statens ljud- och bildarkiv, 2005), 19.
18. Henrik G. Bastiansen & Hans Fredrik Dahl, *Norsk mediehistorie* (Oslo: Universitetsforlaget, 2003), 14–16.
 19. Kommentarer till en tidigare version av denna text av bland andra Kenneth Awebro, Christina Douglas, Anna Rosengren och Martin Wottle på ett seminarium på Södertörns högskola 13/9 2007 har uppmärksammat mig på detta.
 20. Werner Faulstich, *Medien zwischen Herrschaft und Revolte: Die Medienkultur der Frühen Neuzeit* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1998).
 21. Harold A. Innis, *Empire and communications* (1950; Toronto: Dundurn Press, 2007), 26f.
 22. Ibid., 138.
 23. Ibid., 166.
 24. Marshall McLuhan, *Gutenberg-galaxen: Den typografiska människans uppkomst* (1962; Stockholm: PAN/Norstedts, 1969); dens., *Media: Människans utbyggnader* (1964; Stockholm: Norstedts, 1999).
 25. Behringer, 42.
 26. Ibid., 17–20.
 27. Jacques Gernet, *Die Chinesische Welt: Die Geschichte Chinas von den Anfängen bis zur Jetztzeit [...]* (1972; Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1997), 282–289; Clive Ponting, *World history: A new perspective* (2000; London: Pimlico, 2001), 372–375.
 28. Karl-Heinz Ludwig & Volker Schmidtchen, *Propyläen Technik Geschichte, 2, Metalle und Macht, 1000 bis 1600* (Berlin: Propyläen Verlag, 1997), 574 ; Innis, 130f, 160.
 29. Innis, 164.
 30. Ibid., 127.
 31. Lars O. Lagerqvist & Ernst Nathorst-Böös, *Vad kostade det? Priser och löner från medeltid till våra dagar*, 2:a upplagan (Stockholm: LT:s förlag, 1988), 76.
 32. Johan Schmedeman, *Kongelige och andras Wederbörande förordningar angående postwäsendet* (Stockholm, 1707), 79. Portotabellen anger portot i enheten silvermynt. Vid 1700-talets början gick det tre kopparmynt på varje silvermynt.
 33. Lagerqvist & Nathorst-Böös, 76.
 34. Sven Carlin, *Vad kostade brevet? En bok om inrikes brevportot genom tiderna* (Stockholm: Natur och Kultur, 1975), 79–82.
 35. Behringer, 305–322.

36. Johannes Burckhardt, *Das Reformationsjahrhundert: Deutsche Geschichte zwischen Medienrevolution und Institutionenbildung 1517–1617* (Stuttgart: Verlag W. Kohlhammer, 2002), 30–76.
37. Bengt Åhlén (†1955), *Ord mot ordningen: Farliga skrifter, bokbål och kättarprocesser i svensk censurhistoria* (Stockholm: Ordfronts förlag, 1986), 14.
38. Ibid., 22f.
39. Egil Johansson, ”Kyrkan och undervisningen”, *Sveriges kyrkohistoria*, del 4, *Enhetskyrkans tid*, red. Ingun Montgomery (Stockholm: Verbum, 2002), 248–258.
40. Arne Jarrick, *Mot det moderna förnuftet: Johan Hjerpe och andra småborgare i upplysningstidens Stockholm* (Stockholm: Tidens förlag, 1992), 91f.
41. Faulstich, 118.
42. Leos Müller, *The merchant houses of Stockholm c. 1640–1800: A comparative study of early-modern entrepreneurial behaviour* (Uppsala: Univ., 1998), 33–36.
43. Arne Losman, *Carl Gustaf Wrangel och Europa: Studier i kulturförbindelser kring en 1600-talsmagnat* (1979; Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1980), 230–234; Heiko Droste, *Im Dienst der Krone: Schwedische Diplomaten im 17. Jahrhundert* (Berlin: Lit Verlag, 2006), 9.
44. Manuel Castells, *The information age: Economy, society and culture*, vol. I, *The rise of the network society* (Oxford: Blackwell Publishers, 1996), 412.
45. Castells definierar plats som ”a locale whose form, function and meaning are self-contained within the boundaries of physical contiguity”, se Castells, *The information age*, vol. I, 423.
46. Manuel Castells, *The information age: Economy, society and culture*, vol. II, *The power of identity* (Oxford: Blackwell Publishers, 1997), 1f, 68f.
47. Sture Linnér, *Från Alexander till Augustus: En glanstid i antikens kultur* (Stockholm: Norstedts, 2007), 43f.
48. Castells, *The information age*, vol. I, 412f.
49. Dohrn-van Rossum, 340–346.
50. Publicerade tidtabeller fanns i norra Italien och i Tyskland från och med 1610-talet. Behringer, 121, 192, 202.
51. *Kongel. Canztlie-Collegij Utfärdade Instruction för samptel. Postmästare i gemen, givet Stockholm 16 Februari 1707, § 4.*, i Schmedeman.
52. Behringer, 54–56.
53. Fernand Braudel, *Civilisationer och kapitalism 1400–1800*, band 1, *Vardagslivets strukturer: Det möjligas gränser* (1979; Stockholm: Gidlunds, 1982), 380–383.

54. Behringer, 61.
55. Forssell, 283.
56. Behringer, 665.
57. Rudbeck, 24.
58. Teodor Holm, *Sveriges allmänna postväsen: Ett försök till svensk posthistoria*, IV:1, 1677–1697 (Stockholm: Postverket, 1912), 31of.
59. ”Revelches Post=Protocoll och Journal von 15 bis ult: Decemb: [1]687”, Kontrollören J. Langes visitationsberättelser, vol G 2 F:1, Kanslikollegium, RA.
60. Postpass Stockholm–Riga, mars-april 1688, Kontrollören J. Langes visitationsberättelser, vol G 2 F:1, Kanslikollegium, RA; ”Påst=pass emellan Stockholm och Wäckelax år 1724”, Postpass till och från Stockholm 1702–1761, vol. E 3 H:1, Fasc. 1: ”Stockholm– div. orter 1703–1761”, Överpostdirektören, Huvudarkivet, RA.
61. Postpass Uleåborg–Gävle, dat. Johan Hoffrén Uleåborg 12 april 1710, i Postpass till och från Stockholm 1702–1761, vol. E 3 H:1, Fasc. 1: ”Stockholm–div. orter 1703–1761”, Överpostdirektören, Huvudarkivet, RA.
62. William H. McNeill, *The pursuit of power: Technology, armed force and society since A.D. 1000* (1982; Chicago: University of Chicago Press, 1984), 5, 25.
63. Forssell, 75f.
64. Holm, *Sveriges allmänna postväsen*, V:1, 331–341.
65. Forssell, 286–291.
66. *Eesti Entsüklopeedia*, band 5 (Tartu: K./Ü., 1935), uppslagsordet ”Miil”.
67. Den svenska milen var 18 000 alnar eller cirka 10,6 km. Alfred Örback, ”Lantmäteriet och dess äldre kartarbeten”, *Sveriges kartor*, Sveriges Nationalatlas, [band 1], red. Ulf Sporrang & Hans Fredrik Wennström (Högnäs: Bra Böcker, 1990), 127f.
68. Sven Widmalm, *Mellan kartan och verkligheten: Geodesi och kartläggning, 1695–1860* (Uppsala: Institutionen för idé- och lärdomshistoria, 1990), 80–82.
69. Philip de Souza, *Seafarers and civilisation: Maritime perspectives on world history* (2001; London: Profile books, 2002), 40–41.
70. Gunnar Pipping, Elis Sidenbladh & Erik Elfström, *Urmakare och klockor i Sverige och Finland: Historisk översikt jämte förteckning över personer som verkat inom urmakeri och angränsande hantverk före år 1900* (Stockholm: Norstedt, 1995), 18f, 24f; Anna Götlind, *Religion and technology in medieval Sweden* (Göteborg: Historiska institutionen, 1993), 146, 149.
71. Holm, *Sveriges allmänna postväsen*, V:1, 191.

72. Henrik Ågren, *Tidigmodern tid: Den sociala tidens roll i fyra lokalsamhällen 1650–1730* (Uppsala: Univ., 1998), 235.
73. Postmästare Leonhard Törnebom till överpostdirektören 17/10 1705, Teodor Holms excerptsamling, RA.
74. Holm, *Sveriges allmänna postväsen*, V:1, 187–190.
75. Anthony Giddens, *A contemporary critique of historical materialism*, vol. 1, *Power, property and the state* (London: MacMillan Press, 1981), 90–92.
76. Åsa Karlsson, *Den jämlike undersåten: Karl XII:s förmögenhetsbeskattning 1713* (Uppsala: Univ., 1994).
77. Jämför Geoffrey Parkers analys av Filip II:s svårigheter att på avstånd styra den händelseutveckling som 1588 ledde fram till den spanska armadans undergång; Geoffrey Parker, *The grand strategy of Philip II* (1998; New Haven/London: Yale University Press, 2000).
78. Citaten från Kanslikollegiets protokoll, återgivet i Holm, *Sveriges allmänna postväsen*, IV:1, 312.
79. Allan Pred, *Urban growth and the circulation of information: The United States system of cities, 1790–1840* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1973).
80. Clé Lesger, *The rise of the Amsterdam market and information exchange: Merchants, commercial expansion and change in the spatial economy of the Low Countries, c. 1550–1630* (Aldershot: Ashgate, 2006), 214–263.